

MALE NACIJE: HROHOVA TIPOLOGIJA NACIONALNIH POKRETA*

Apstrakt: U radu je interpretirana teorija o nacionalnim pokretima „malih nacija“ koju je u knjizi Social Preconditions of National Revival in Europe i kasnijim spisima formulisao češki historičar Miroslav Hroh. Autorovo bavljenje Hrohovom tipologijom nacionalnih pokreta motivisano je ispitivanjem mogućnosti njene primene u razumevanju procesa nastanka kako srpske, tako i drugih južnoslovenskih (balkanskih) nacija. S obzirom na izostanak recepcije Hrohovog rada u domaćoj literaturi, u prvom delu rada su prikazane osnovne teorijske pretpostavke i rezultati njegovog komparativnog istraživanja nastanka, dinamike razvoja i strukture „nacionalnih preporoda“ nedominantnih etničkih grupa ili evropskih „malih nacija“. Nakon toga, u drugom delu rada je detaljnije izložena Hrohova tipologija nacionalnih pokreta, te posebno komentarisana njegova karakterizacija „ustaničkog“ ili „balkanskog tipa“ tih pokreta. U završnom delu rada prikazano je Hrohovo poređenje starih i novih (postkomunističkih) nacionalnih pokreta, tj. kritički je razmotrena upotreba Hrohovog historiografskog stanovišta u razumevanju fenomena „postkomunističkog nacionalizma“.

Ključne reči: nacija, nacionalni pokreti, tipologija, istorija, teorija nacionalizma.

U uvodu knjige *Nacije i nacionalizam od 1780. godine* Erik Hobsbaum navodi jednu listu novijih radova o nacionalizmu koje smatra značajnim za bolje razumevanje ovog kompleksnog fenomena. Iako je ova selektivna bibliografija sastavljena po abecednom redosledu, izdvojena je i stavljena na prvo, počasno mesto knjiga *Društveni preduslovi nacionalnog preporoda u Evropi* češkog historičara Miroslava Hroha koji je, prema Hobsbaumu, „otvorio novu eru u analizi sastava nacionalnih oslobodilačkih pokreta“, (Hobsbaum,

---

* Tekst je napisan u okviru projekta „Prosvećenost u evropskom, regionalnom i nacionalnom kontekstu: istorija i savremenost“ koji se uz finansijsku podršku Ministarstva nauke i životne sredine Republike Srbije realizuje u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju.

1996: 10-11)¹. Ovo priznanje pada u oči tim pre što je iz niza slavni-
 imena (anglosaksonskih) *studies of nationalism* (poput Gelnera,
 Smita, Andersona, Armstronga, Tilija...), posebno izdvojeno upravo
 ime Miroslava Hroha, uz Jene Siča jedinog žitelja one „Druge (tada
 socijalističke) Evrope“ koja je mnogo češće bila predmet istraživa-
 nja nego što je bila mesto porekla teorijskih saznanja. U svojim
 pohvalama Hobsbaum nije bio usamljen – Hrohov doprinos istorij-
 skom tumačenju i razumevanju nastanka i dinamike nacionalnih po-
 kreta često su isticali i oni autori koji su ga, poput Gelnera, kritikova-
 li². Priznat i cenjen kao autoritet u istraživanju nacija i nacionalizma,
 Hroh je gotovo nepoznat ovdašnjoj naučnoj javnosti – njegovi rado-
 vi nisu prevedeni i retko su komentarisani³. Ovaj izostanak recepcije
 Hrohovih ideja u domaćoj literaturi čudi jer se, već na prvi pogled,
 čini da bi se njegovi radovi o nacionalnim pokretima „malih naroda“
 mogli iskoristiti kao teorijsko polazište i komparativni okvir za isto-
 rijska istraživanja procesa formiranja kako srpske, tako i ostalih
 južnoslovenskih (ili, šire, balkanskih) nacija. Ali, sud o opravdano-
 sti ovog utiska moguće je doneti tek nakon upoznavanja sa Hroho-
 vim teorijskim stanovištem, pa će prvi deo ovoga rada biti posvećen
 interpretaciji njegovog shvatanja nastanka i dinamike razvoja „ma-
 lih nacija“. U drugom delu rada detaljnije ću izložiti Hrohovu tipolo-
 giju nacionalnih pokreta sa posebnim osvrtom na „ustanički“ ili
 „balkanski tip“. U završnom delu biće reči o mogućnostima kori-
 šćenja Hrohovih istraživanja istorijskih procesa formiranja nacija u
 razumevanju i objašnjenju savremenih pojava nacionalizama, nacio-
 nalnih pokreta i etničkih konflikta u postkomunizmu.

---

¹ Hobsbaum na drugom mestu ponovo naglašava „Hrohove izuzetno znač-
 ajne studije koje su utrle put istraživanjima malih evropskih nacionalnih pokreta“, te
 navodi kako i sam preuzima od Hroha podelu istorije nacionalnih pokreta u tri faze,
 kao i tezu o nejednakom razvoju „nacionalne svesti“ u različitim društvenim grupa-
 ma i regionima neke zemlje (Hobsbaum, *Isto*, 18-19).

² Svoju kritiku Gelnier počinje priznanjem da je Hrohovo delo „veoma uti-
 cajno, snažno argumentovano i dobro zasnovano“ (vid. Gellner, 1996: 132-144).

³ Koliko mi je poznato, jedini Hrohov tekst koji je preveden u bivšoj Jugosla-
 viji je „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret XIX stoljeća“ koji je ob-
 javljen 1979. godine u zagrebačkom *Časopisu za suvremenu povijest* (I). Takođe, o
 Hrohu je u više navrata pisala hrvatska historičarka Mirjana Gross koja je još 1970.
 godine u prikazala nemačko izdanje Hrohove knjige, te kasnije koristila Hrohovu ti-
 pologiju u svojim istraživanjima nastanka hrvatske nacije (vid. Gross, 1981).

Hrohovo najpoznatije delo, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, predstavlja sintezu dve manje Hrohove knjige koje su na češkom objavljene još 1969. i 1971. godine. Engleski prevod pojavio se 1985. godine, neposredno nakon objavljivanja knjiga Andersona, Gelnera, Smita i Hobsbaumovog zbornika o „izmišljanju tradicija“, tj. usred debata o nacijama i nacionalizmu koju su ti radovi podstakli u zapadnoj akademskoj javnosti. Navedeni podaci nam pomažu u razumevanju kako Hrohovog jezika i teorijske koncepcije (formulisane u senci vladavine „istorijskog materijalizma“ u društvenoj teoriji socijalističkih zemalja), tako i recepcije njegove knjige na Zapadu koja se odvijala pod snažnim uticajem tada aktuelnog „subjektivističkog“ ili „konstruktivističkog“ obrta u studijima nacionalizma. Ističući kako „veoma retko knjige koje su nastale i objavljene u socijalističkim zemljama dospevaju u ruke istoričara koji govore engleski“, Hroh je u predgovoru američkom izdanju upozorio da ta činjenica može uticati na njenu sudbinu: „Interesovanje za knjigu skriva dve opasnosti – s jedne strane, opasnost od površnog traganja za kuriozitetom, a s druge, opasnost od pogrešnog razumevanja koje može nastati zbog razlika u terminologiji kao i razlika u socijalnim okolnostima u kojim je delo nastalo“ (Hroch, 1985: xiii). Ipak, anticipirano „pogrešno razumevanje“ više se ticalo recepcije Hrohovog stanovišta kao još jedne opšte teorije o poreklu i formiranju nacija, teorije koja je tumačena u svetlu debata koje su sredinom osamdesetih godina bile, pre svega, podstaknute Gelnerovim i Andersonovim knjigama⁴. Nasuprot tome, Hrohove početne ambicije bile su znatno skromnije – on je nameravao da komparacijom nacionalnih pokreta „malih evropskih naroda“ empirijski istraži društvene i istorijske okolnosti koje utiču na (ne)uspeh „nacionalne agitacije“ ili širenja nacionalne svesti u „širokim narodnim masama“⁵. Uspešno ostvarenje ovog cilja obezbedilo mu je posebno

⁴ Sam Hroh je kasnije napominjao da se njegova knjiga čitala u kontekstu pojave novih obuhvatnih teorija nacija i nacionalizma koje on nije mogao ni anticipirati kada je krajem šezdesetih formulisao svoju koncepciju (vid. Hroch, 1998: 92).

⁵ „Kada sam pre trideset godina počeo da pišem knjigu o socijalnom sastavu vođa nacionalnih pokreta, nisam imao nameru da formulišem ‘teoriju’ porekla nacija. Ako sam imao ikakve ambicije izvan okvira empirijskog istraživanja, one su pre bile metodološke nego teorijske: pokušao sam da demonstriram koristi komparativne

mesto u literaturi o nacijama i nacionalizmu, te status „prvog naučnika koji je preduzeo kvantitativnu društveno-istorijsku analizu nacionalističkih pokreta u sistematskom komparativnom okviru“ (Özki-rimli, 2000: 157). Ipak, Hrohova historiografska analiza nije bila nezavisna od teorijskih pretpostavki i opštih razmatranja pomoću kojih je konstituisano njegovo istraživačko polje. Kako je to kasnije istakao, u osnovi njegovog rada postojala je izvesna teorijska koncepcija „nacije“ koju on, uz terminološke izmene i dodatno artikulisanje u dijalogu sa rivalskim koncepcijama, zastupa i danas. U interpretaciji ovog teorijskog *background*-a Hrohove analize nacionalnih pokreta možemo poći od uobičajene podele teorija nacija na dve osnovne grupe – „objektivističke“ (teorije koje „naciju“ smatraju proizvodom objektivnog društveno-istorijskog razvoja), te „subjektivističke“, tj. one koje naglašavaju presudnu ulogu subjektivnih faktora (poput „nacionalizma“ ili „nacionalne svesti“) u procesu nastanka nacija. Polazeći od ove grube podele, Hrohovo stanovište možemo situirati u okvire prve teorijske tradicije: „Mi polazimo od pojma nacije kao posebnog tipa velike društvene grupe... Nasuprot subjektivističkoj koncepciji nacije kao proizvoda nacionalne svesti, nacionalizma, nacionalne volje i duhovnih faktora, naciju smatramo sastavnim delom društvene stvarnosti koji ima istorijsko poreklo“ (Hroch, 1985: 4; 3). Naglašavanjem „istorijskog porekla“ Hroh je težio da predupredi tumačenja koja u njegovoj koncepciji identifikuju kako „perenijalistički“ stav o drevnosti i večnom trajanju „nacija“, tako i „primordijalističku“ veru u „prirodnost“ ili „izvornost“ njihove objektivne realnosti. Opasnost od takvih interpretacija bila je pojačana njegovom upotrebom sintagme „nacionalni preporod“ jer se njome upravo implicira prethodno postojanje nečega što se ponovno rađa ili „obnavlja“⁶. Svestan mogućnosti da bude kritikovan zbog oživljavanja jednog od središnjih „mitova nacionalizma“⁷, Hroh je

---

metode u vreme kada njeno korišćenje još nije bilo opšte mesto u evropskoj (a još manje u češkoj) historiografiji“ (Hroch, 1998: 91).

⁶ „U vezi sa tim, nužno je primetiti da sam ja koristio termin ‘obnova’ u metaforičnom značenju, iako je to termin koji dolazi iz rečnika karakterističnog za primordijalističku viziju nacije i bio je tipično opšte mesto nacionalnih pokreta XIX veka“ (Hroch, 1998: 94).

⁷ To je kritička primedba Ernesta Gelnera kojoj on dodaje i „marksistički mit“: „Hroh predstavlja interesantan pokušaj spasavanja kako marksizma, tako i same nacionalističke vizije. Ono što Hroh u stvari pokušava je davanje naučne

naglašavao da je njegovo shvatanje „nacije“, poput Gellnerovog, *modernističko*: „Naš zajednički stav je da se proces nastanka nacije mora objašnjavati i razumovati u kontekstu velike socijalne i kulturne transformacije uvedene modernim dobom“ (Hroch, 1998: 104). Ali, za razliku od Gellnera i „subjektivističkog“ objašnjenja nastanka „nacije“ kao ploda (invencije) „nacionalizma“, Hroch je zastupao jedno tradicionalno, marksističkim jezikom formulisano stanovište prema kome „*moderna nacija nije produkt nacionalizma, već posledica dugotrajnih društvenih procesa transformacije feudalnog u kapitalističko društvo*“ (Hroch, 1990: 112)⁸. Dominaciju „konstruktivističkog obrta“ u teorijskoj literaturi o nacijama i nacionalizmu Hroch je objašnjavao neuspehom „objektivista“ da postignu konsenzus o skupu distinktivnih karakteristika „nacije“ kao realne društvene grupe. Ali, prema njegovom sudu: „Ni konstruktivistički koncepti nacije ne rešavaju problem definisanja, već ga samo pomeraju u drugi plan jer moraju objasniti pojam nacionalizma u njegovom istorijskom kontekstu. Jednako kao i u slučaju nacije, ne postoji konsenzus među istraživačima ni o nacionalizmu. Sasvim suprotno, terminološka konfuzija se povećava nasumičnom i proizvoljnom upotrebom pojma nacionalizma, često bez pokušaja istraživača da ga definišu“ (Hroch, 2004: 10358). Stoga, uprkos tome što je „nacionalizam“ u anglosaksonskoj literaturi osamdesetih godina postao „ključna reč“ u objašnjenju nastanka „nacija“, Hroch odbacuje „konstruktivistički obrt“ ističući da „ako ‘nacionalizam’ smatramo prvim pokretačem, onda potpuno premeštamo objašnjenje sa empirijski uhvatljivog nivoa socijalne aktivnosti na ‘stanje duha’ koje

---

respektabilnosti najvećim mitovima XIX i XX veka, marksizmu i nacionalizmu... Nacionalistički mit se potvrđuje pripisivanjem istinske nezavisne i preegzistentne realnosti nacijama koje su uspele u svom ‘buđenju’“ (Gellner, 1996: 132; 142-3).

⁸ Ovaj, za Hrocha aksiomatski stav, variran je u svim njegovim radovima: „Mi razmatramo nastanak moderne nacije kao fundamentalnu stvarnost, a *nacionalizam kao fenomen koji je izveden iz postojanja same nacije*“ (Hroch, 1985: 3). Ili: „*Ne možemo tumačiti fenomen ‘nacionalizma’ bez uzimanja u obzir realno postojeće velike društvene grupe – ‘nacije’, koja se javlja kao rezultat dugog procesa stvaranja nacija koji svoju predistoriju ima u Srednjem veku*“ (Hroch, 1996: 36). Takođe: „Izgradnja nacije nikada nije bila puki projekat ambicioznih ili narcističkih intelektualaca, a ideje se nisu mogle širiti Evropom pomoću sopstvene inspiracijske snage. *Intelektualci mogu ‘izumeti’ nacionalne zajednice samo ako izvesni objektivni preduslovi za formiranje nacija već postoje*. Karl Dojč je davno primetio kako *da bi nastala nacionalna svest, mora prethodno postojati nešto što ona osveštava*.“ (Hroch, 1993: 79).

nije prijemčivo za istoriografsko istraživanje“ (Hroch, 1998: 93). Opterećen (negativnim ili pozitivnim) vrednosnim sadržajem, „nacionalizam“ se sadržinski svodi na skup stereotipa koje nacije imaju o sebi i drugima. Zato se, polazeći od „nacionalizma“ u tumačenju nastanka „nacija“, u epistemološkom pogledu suočavamo sa problemom određenja sadržaja i obima tog pojma, dok se u hronološkom smislu postavlja pitanje razlikovanja relativno statičkih „nacionalističkih stereotipa“ tokom različitih istorijskih perioda⁹. Zato se, zaključuje Hroch, koncept „nacionalizma“, (koji on, *in strictu senso*, definiše kao „*stanje duha koje daje apsolutni prioritet vrednostima sopstvene nacije iznad i preko svih drugih vrednosti i grupnih interesa*“ – Hroch, 1995: 65)¹⁰, ne može uzeti za osnov komparativne istoriografske analize procesa nastanka i izgradnje nacija. To, naravno, ne znači da nacionalna svest nema važnu funkciju u nastajanju „nacije“ jer „nema moderne nacije bez nacionalne svesti, tj. bez svesti o članstvu u naciji koje je spojeno sa stavom o inherentnoj vrednosti te osobine pripadnosti“ (Hroch, 1985: 12). Ali, ova *subjektivna dimenzija* (osećanja, svesti o pripadnosti, ideje o zajednici, itd.) samo je deo kompleksnog i postepenog procesa integracije „nacije“ kao realne društvene grupe, procesa u kome niz ekonomskih, političkih, lingvističkih, kulturnih, religijskih, geografskih i istorijskih odnosa predstavljaju *objektivne* društveno-istorijske preduslove njenog nastanka i izgradnje. Svaki od navedenih objektivnih faktora ima promenljivo mesto i značaj u posebnim slučajevima neke konkretne nacije, ali bilo koja „nacija“ ne postoji bez: (1) kolektivnog „sećanja“ na zajedničku prošlost koja se tretira kao „sudbina“ grupe; (2) guste mreže jezičkih i kulturnih veza koje omogućava viši nivo socijalne komunikacije unutar grupe nego van nje;

⁹ „U čemu je razlika između skupa stereotipa na početku XIX veka koje označavamo ‘nacionalizmom’ i stereotipa koji karakterišu mentalitet flamanskih trgovaca u XIV veku, čeških Husita, švedskih boraca protiv Kalmarske unije, holandskih, poljskih i drugih patriota u godinama pre Francuske revolucije? *Razlika – i to je osnovno – nije u idejama i stereotipima, već u socijalnim nosiocima tih ideja i stereotipa. Od vremena Francuske revolucije taj nosilac je nacija kao ‘suvereni narod’, tj. ukupnost jednakih građana*“ (Hroch, 1990: 105-106).

¹⁰ „Taj termin (nacionalizam – M. S.) koristim samo u ograničenom, izvornom smislu, tj. ne kao sinonim za nacionalni identitet ili nacionalni program, već kao stanje duha (kolektivnog mentaliteta) koje daje prioritet interesima i vrednostima sopstvene nacije nad svim drugim interesima i vrednostima“ (Hroch, 1996: 36).

(3) koncepcije jednakosti svih članova grupe organizovanih u građansko društvo (vid. Hroch, 1993: 79). Poslednjim preduslovom (koji je u knjizi iz 1985. godine formulisan marksističkim idiomom razvoja „kapitalističke privrede“ i „buržoaskog društva“¹¹) naglašava se *modernost* „nacija“, dok su prva dva, uprkos utemeljenosti u objektivnom društvenom razvoju (tj. materijalnim pretpostavkama socijalne komunikacije), više „idejnog“ ili „subjektivnog“ karaktera¹². Drugim rečima, prema Hrohu: „Nacija ne može nastati bez prethodne i često dugotrajne elaboracije povezanosti između njenih potencijalnih članova; bez procesa socijalne komunikacije i socijalne mobilnosti; bez kapitalističke (*bürgerlich*) transformacije starog režima i pretvaranja neslobodnih kmetova u slobodne i jednake građane. *Samo u tom smislu može se tvrditi da bez nacionalne svesti (nacionalizma) intelektualaca moderna nacija ne može nastati*“ (Hroch, 1990: 107).

Polazeći od skiciranih teorijskih pretpostavki, Hroh je istraživanje procesa nastanka nacija započeo razlikovanjem dve osnovne formativne etape nejednake dužine i intenziteta – prve, dugotrajne i ekstenzivne sa početkom u Srednjem veku, te druge, koja se odvijala u sklopu velikih socijalnih transformacija tokom XIX veka i bila

---

¹¹ Što ne znači da se tadašnja Hrohova pozicija može okarakterisati kao „ekonomski redukcionizam“: „Hroh je proces formiranja nacije povezao sa širim procesima društvene transformacije, posebno onim koji su u vezi sa širenjem kapitalizma, ali je to učinio tako da izbegne ekonomski redukcionizam fokusirajući se na efekte društvene i teritorijalne mobilnosti, jačanje komunikacije, širenje pismenosti i generacijske promene kao posredujuće faktore“ (Özirimli, 2000: 157).

¹² Naglašavanjem povezanosti „objektivnih“ i „subjektivnih“ elemenata u procesu *nation-buildinga* Hroh nastoji da relativizuje apsolutizaciju dihotomne podela na „konstruktiviste“ i „objektiviste“: „Svaki pregled pogleda na nastanak nacija i nacionalizma suočava se sa suprotnošću između onih koji naciju razmatraju kao invenciju i konstrukt, pa stoga kao proizvod nacionalizma, te onih koji naciju vide kao rezultat objektivnih procesa stvaranja nacije. Sudeći po verbalnim izjavama, sukob ove dve grupe je nepomirljiv. *Ipak, da li je to tako, ili ovaj sukob nije tako fundamentalan..?*“ (Hroch, 2001: 10359). Slični stav formuliše A. Valicki: „Sa mog stanovišta, ‘konstruktivistički’ trend u proučavanju nacionalizma je jednostrana i preterana reakcija protiv oživljavanja ‘primordijalističkog’ shvatanja nacija koje je povezano sa savremenim ‘oživljavanjem etniciteta’. To je jednostrana reakcija jer se mnoge činjenice suprotstavljaju definisanju ‘nacija’ kao nečeg što je slučajno, u potpunosti izmišljeno ili zamišljeno. Ova reakcija je preterivanje jer *naglašavanje uloge objektivnih faktora u nastanku modernih nacija uopšte ne zahteva prihvatanje ‘primordijalističkog’ stanovišta. Knjiga Miroslava Hroha je dobra ilustracija te jednostavne istine*“ (Walicki, 1997: 228).

znatno intenzivnija i kraća. Početkom ove druge etape evropski narodi su se nalazili na nejednakom stupnju društveno-ekonomskog razvoja i imali su različite političke statuse. Neki od njih – Englezi, Francuzi, Španci, Švedani, Danci, Portugalci, Holanđani – već su početkom XIX veka, zahvaljujući kontinuiranom razvoju tokom Srednjeg veka, formirali sopstvenu državu-naciju, imali razvijenu kulturu i književni jezik, etnički homogenu vladajuću elitu i kompleksnu socijalnu strukturu sa „trećim staležom“ koji je od kraja XVIII veka težio da se nametne kao predstavnik cele „nacije“. Ove narode koji nisu bili u fokusu njegovog istraživanja Hroh naziva „vladajućim“ ili „velikim“ nacijama, tj. ranim modernim „državama-nacijama“ (Hroch, 1985: 8; 1998:94). Nasuprot njima, drugi tip izgradnje nacija za koji je Hroh primarno zainteresovan obuhvata slučajeve onih brojnih naroda koji su se početkom XIX veka nalazili u sastavu multietničkih imperija ili pomenutih „država-nacija“, tj. koji su bili lišeni sopstvene države, „vlastite“ vladajuće klase, kontinuirane kulturne tradicije i književnog jezika. Te potčinjene narode koji tokom XIX veka teže da se transformišu u „nacije“ Hroh je prvobitno nazvao „malim nacijama“, a kasnije „nedominantnim etničkim grupama“. Prvobitna atribucija ovih nacija kao „malih“ nije imala kvantitativni već kvalitativni smisao¹³, ali je u kasnijem nazivu „nedominantne etničke grupe“ jasnije istaknut kako njihov podređen položaj, tako i status „etničke zajednice“ (socijalne grupe koja zauzima kompaktan prostor, nema kompletnu socijalnu strukturu, sopstveni državno-politički okvir, kontinuiranu kulturnu tradiciju i kodifikovani jezik), položaj koji je bio polazište u njihovoj izgradnji „nacije“. Prelazni, treći model izgradnje nacije obuhvata primere (Nemci, Italijani, Poljaci) u kojima je od tri navedena uslova konstituisanja „velikih nacija“ nedostajao samo jedan (državno jedinstvo), te primer Mađara kojima je, pored tog uslova, nedostajala i kontinuirana kulturno-jezička tradicija. Ako ove prelazne slučajeve ostavimo po strani, onda su u najvećem broju slučajeva dva osnovna modela i njihov međusobni odnos ključni za razumevanje istorijskog procesa formi-

¹³ „Pridev ‘male’ ima pre kvalitativno nego kvantitativno značenje. Ono se sastoji u tome da na početku svoga razvoja ka modernoj nacionalnoj državi, ‘male nacije’ nemaju sopstvene vladajuće klase, dok je njihov jezik u značajnoj meri slab, tako da imaju samo oslabljenu ili prekinutu književnu tradiciju“ (Hroch, 1998: 92). Analogno tome, ni pridev „veliki“ nema u prvom redu kvantitativno značenje – Danci su, na primer, uprkos svojoj malobrojnosti svrstani u „velike nacije“.

ranja nacija. Naime, imajući pred sobom primere „velikih nacija“, malobrojni (obrazovani) pojedinci koji pripadaju „nedominantnim etničkim grupama“ sa krizom legitimiteta *ancien régime* počinju da „bude“ svoje sunarodnike i ubeđuju ih kako oni predstavljaju (potencijalnu) „naciju“ koja može dostići sve attribute pune nacionalne egzistencije¹⁴. Njihovi napori i aktivnosti su usmerene u dva pravca: prema vladajućoj („tuđinskoj“) eliti od koje zahtevaju priznanje prava za svoju etničku grupu, te prema sopstvenim sunarodnicima kod kojih moraju razviti svest o pripadnosti „naciji“. Skup ovih aktivnosti, koji iz subjektivne perspektive socijalnih aktera bivaju označeni borbom za „nacionalni preporod“, Hroh naziva „nacionalnim pokretom“: „Ove organizovane napore dostizanja svih atributa koji karakterišu potpuno formirane nacije (napore koji nisu uvek i svuda uspešni), nazvao sam *nacionalnim pokretom*“. (Hroch, 1993: 80). Normativni status koje imaju „razvijene“ (*fully fledged*) ili „vladajuće nacije“ u svesti aktivista „nacionalnih preporoda“ nedominantnih etničkih grupa je sasvim očigledan¹⁵, pa su njihovi zahtevi, u krajnjoj liniji, upravljani na dostizanje političkog, socijalnog i kulturnog stanja ovih već etabliranih nacija. Stoga nacionalni pokreti obuhvataju raznovrsne aktivnosti – počevši od afirmacije kulturne samobitnosti „malih nacija“ (borbe za njihov nacionalni jezik i kulturu), preko zahteva za jačanje njihove participacije u ekonomskom razvoju (kompletiranja njihove socijalne strukture stvaranjem sopstvenih obrazovanih i preduzetničkih elita), do zalaganja za neki od oblika političke i administrativne autonomije – sve do potpune nezavisnosti i stvaranja sopstvene države. Istoriografsko istraživanje zahteva, oblika organizacije, masovnosti, društvenog sastava i ciljeva „nacionalnih pokreta“ je, prema Hrohovom mišljenju, plodniji put od foku-

---

¹⁴ „Početak moderne etape izgradnje nacije može biti datiran od trenutka kada određene grupe unutar nedominantne etničke zajednice počinju da raspravljaju o svom etnicitetu i shvataju ga kao potencijalnu buduću naciju. Pre ili kasnije, oni uviđaju određene deficite koje buduća nacija još ima i počinju da čine napore kako bi neke od njih prevazišli, težeći da ubede i svoje sunarodnike u važnost svesnog pripadanja naciji“ (Hroch, 1993: 80)

¹⁵ Stoga se ne slažem sa kritičkom primedbom da „Hrohov teorijski okvir ne omogućava analizu uticaja uspostavljenih evropskih država na male nacije“ (Kissane, 2001:543). „Modularni status“ etabliranih „nacija-država“ za nacionalne pokrete Hroh ima u vidu, ali je tačno da on u ranijim radovima nije detaljnije razmatrao real-politički uticaj međunarodne politike (spoljašnji faktor) na formiranje malih nacija.

siranja na „nacionalizam“ koji je samo jedan, relativno kasni, aspekt tih „pokreta“: „Nacionalni pokreti, kao konkretna aktivnost koju izvode konkretni pojedinci, predstavljaju mnogo pogodnije objekte istraživanja nego široki izraz ‘nacionalizam’. Nacionalizam, definisan kao stanje duha je prirodno prisutan u nacionalnim pokretima, ali samo kao jedan od mnogih oblika nacionalnih i regionalnih identiteta koji se javljaju tokom takvih pokreta“ (Hroch, 1995: 66).

Analiza i objašnjenje dinamike nacionalnih pokreta „malih naroda“ u komparativnom okviru je osnovni predmet istraživanja Miroslava Hroha. Da bi ih uporedio on ih je, polazeći od *sadržine zahteva* koje ističu i *nivoa odaziva* na koji ti zahtevi nailaze kod pripadnika nedominantnih etničkih grupa, podelio u tri hronološki strukturisana perioda¹⁶. Prvi period ili početna faza nacionalnih pokreta (*Faza A*) karakteriše pojava interesovanja usamljenih pojedinaca (intelektualaca) za jezik, kulturu, prošlost i običaje sopstvene etničke grupe. Ova „naučna faza“ nema neposredno vidljive društvene posledice, tj. aktivnosti ovih učenih pojedinaca ne nailaze na značajniji odziv kod njihovih sunarodnika: „Početak svakog nacionalnog preporoda je obeležen gorljivim interesovanjem grupe pojedinaca, obično intelektualaca, za izučavanje jezika, kulture i istorije sopstvene ugnjetene nacionalnosti. Ti pojedinci ostaju bez šireg društvenog uticaja, obično ni ne pokušavajući da organizuju patriotsku agitaciju... Njihovo interesovanje je motivisano patriotizmom prosvetiteljskog tipa, tj. aktivnom ljubavlju za region u kome žive, udruženom sa žeđi prema znanju o novim i nedovoljno istraženim fenomenima“ (Hroch, 1985: 22-23). Sledeća, posredujuća faza¹⁷ (*Faza B*) obuhvata širenje sakupljenih saznanja o prošlosti i savremenom stanju etničke grupe, njihovu popularizaciju i politizaciju putem organizovane agitacije koju preduzimaju „nacionalno svesni“ pojedinci okupljeni u različitim vrstama udruženja. Ova *agitaciona faza* je ključna za uspešno formiranje „malih nacija“ jer bez nje nacionalni pokret ne može dostići neophodnu masovnu podršku, tj. transformisati se u završnu *Fazu C – masovni društveni i politički pokret* koji je

¹⁶ Dva kriterijuma Hrohove periodizacije razvoja nacionalnih pokreta možemo formulisati i na drugi način: prvi kriterijum su osobine i uloge aktera nacionalnih pokreta, a drugi je stepen nacionalne samosvesti „nedominantne etničke grupe“.

¹⁷ „Između ispoljavanja naučnog interesovanja s jedne i masovne raširenosti patriotskih stavova s druge strane, prostire se epoha koju karakteriše aktivna patriotska agitacija: *proces fermentacije nacionalne svesti*“ (Hroch, 1985: 23).

organizovan na celokupnoj teritoriji koju zauzima neka nedominantna etnička grupa, te rezultuje stvaranjem njene kompletne socijalne strukture. „Tokom faze agitacije (*B-faze*) patrioti pre ili kasnije vrše uticaj na sve veći broj članova svoje ugnjetene nacionalnosti koji počinju da svoju pripadnost naciji smatraju nečim što nadilazi jednostavnu prirodnu činjenicu ili političku posledicu podređenosti određenom monarhu“ (Hroch, 1985: 23).

Na osnovu izložene periodizacije „nacionalnih pokreta“ i analize socijalnih okolnosti u kojima se različite faze javljaju i prelaze jedna u drugu (prelazak iz faze B u fazu C pod uslovima „starog režima“ ili u uslovima konstitucionalizacije modernog građanskog društva), Hroch formuliše svoju tipologiju pokreta „nacionalnih preporoda“ koristeći se obimnim historiografskim materijalom.

2.

Pre nego što pređem na prikaz Hrohove tipologiju nacionalnih pokreta, setimo se upozorenja Ernesta Gelnera po kome se agrarni, predmoderni svet odlikovao nepreglednim raznolikošću etničkih grupa sa sopstvenim jezicima i lokalnim „niskim kulturama“ od kojih je samo relativno mali broj prerastao u moderne „nacije“. Ova opaska poslužila je Gelneru da, nasuprot tezi o snazi „nacionalizma“ ukaže na paradoks njegove „slabosti“, te da istakne kontingentnost uspešnosti procesa formiranja „nacije“ koja, suprotno uverenjima njenih pripadnika, nije upisana u „prirodni red stvari“ (vid. Gelner, 1997: 67-79). Ali, nezavisno od Gelnereve argumentacije, postavlja se pitanje kako i zašto se od mnogobrojnih etničkih grupa („*potencijalnih* nacija“) neke konstituišu u samostalne „nacije“, dok se druge gube u tami istorije ili ostaju samo predmet etnografskog istraživanja?¹⁸ Odgovor na ovo pitanje istoričar, već po prirodi svog posla, može dati samo *post festum* – analizom okolnosti slučajeva (uspešnog) nastanka „nacija“, što u Hrohovom slučaju znači komparativnom istoriografskom analizom *nacionalnih pokreta* „malih nacija“. U toj analizi središnje mesto zauzima razmatranje procesa prelaska iz jedne u

---

¹⁸ Ili, kako to upozorava Hroch: „Moramo imati na umu da... nacionalna agitacija nije uspešna u svim slučajevima, tj. da faza B nije nužno predodređena da pređe u fazu C, te da se u brojnim slučajevima taj prelazak nikada nije ni desio“ (Hroch, 1985: 23-24).

drugu fazu nacionalnih pokreta, tj. ispitivanje (političkih, socijalnih i kulturnih) okolnosti koje utiču da se od intelektualnih pregnuća usamljenih pojedinaca (naučna faza – A) pređe na „nacionalnu agitaciju“ (faza B), te da se ovaj agitacioni period kruniše stvaranjem masovnog nacionalnog pokreta (faza C) koji, pod izvesnim uslovima, uspeva da ostvari svoje kulturne, socijalne i političke ciljeve¹⁹.

Na osnovu komparativnog pregleda razvoja nacionalnih pokreta „nedominantnih etničkih grupa“ Hroh ističe nekoliko faktora koji utiču na uspešan prelaz iz faze A u fazu B. Prvi i osnovni je postojanje „krize starog režima“ koja se ispoljava dovodenjem u pitanje njegove stare (religijske) legitimnosti; slabljenjem institucija, odnosa i veza unutar imperijalnog prostranstva; pokušajima socijalnih i političko-administrativnih reformi „odozgo“ (Franc Jozef, Aleksandar II, Selim III) koje dodatno destabilišu tradicionalni poredak²⁰. Ova „kriza identiteta“ starog poretka podstiče traganje za „novom sigurnošću“²¹, a prethodno otkriće prošlosti i kulture sopstvene etničke grupe (uspešna faza A) usmerava to traganje i predstavlja drugi uslov prelaska na agitacionu fazu nacionalnih pokreta. Treći faktor je postojanje takvog nivoa vertikalne socijalne mobilnosti koji omogućava bar nekim članovima nedominantne etničke grupe uzdizanje u više (obrazovne, poslovne, administrativne) socijalne slojeve, bez nužnosti njihove prethodne asimilacije u „vladajućoj naciji“. Opšti socio-ekonomski i kulturni razvitak (povećan nivo socijalne komunikacije, pismenosti, razvoj školstva, tržišnih odnosa) je četvrti preduslov, a postojanje „nacionalno relevantnih

¹⁹ Za razliku od faza B i C, objašnjenje inicijalnog perioda „nacionalnog preporoda“ (faza A) je povezano sa uticajem spoljašnjeg okruženja na usamljene obrazovane pojedince (pesnike, filologe, istoričare) – recepcijom ideja prosvetiteljstva i romantizma, te svešću ovih pojedinaca o kulturnom, političkom i socijalno-ekonomskom primatu etabliranih „država-nacija“.

²⁰ „Sve ove reforme.. su pre ili kasnije uticale na svakodnevno iskustvo, ali njihova neposredna važnost je bila šira: one su demonstrirale ne samo obrazovanim klasama već i običnom narodu da uslovi i okolnosti njihovih života nisu nepromenljivi i da oni mogu biti poboljšani“ (Hroh, 2004a: 98).

²¹ „Naravno, mora se dodati da je početak slabljenja starih izvesnosti i starog sistema vrednosti primetan samo od onih koji poseduju izvesnu širinu pogleda i obrazovanja – upravo oni odlučuju da je nužno traganje za novom sigurnošću i stvaranje novog sistema vrednosti koji će odgovarati modernom dobu. Za neke od njih rešenje je da tragaju za novom sigurnošću u novom tipu identiteta: identifikovanjem grupe jednakih građana koji su povezani zajedničkom kulturom, sudbinom, društvenom pozicijom, jezikom itd.“ (Hroh, 1998: 99).

konflikta interesa“ – peti. Isticanje ovog poslednjeg uslova izazvalo je kritičke primedbe o Hrohovom „klasnom redukcionizmu“²², ali on pod „nacionalno relevantnim sukobima interesa“ nije podrazumevao samo među-klasne, već i „unutar-klasne“ sukobe – tj. i one slučajeve u kojima se interesi dovode u vezu sa etničkom (jezičkom, verskom) pripadnošću socijalnih aktera koji pripadaju *istoj* klasi (npr. sukobi interesa zanatlija i trgovaca, administrativno-upravne i obrazovne elite *različite etničke pripadnosti*, pri čemu se ispostavlja da je ta pripadnost – objektivno ili subjektivno – prepreka ili privilegija u ostvarenju njihovih interesa).

Navedeni faktori²³ utiču na formiranje „patriotskih grupa“ koji počinju nacionalističku agitaciju. Njihov uspeh u „buđenju“ sopstvenih sunarodnika i organizovanju masovnog političkog pokreta nije toliko posledica njihovih propagandnih (manipulativnih) sposobnosti i snage nacionalističkih strasti, koliko „objektivnih okolnosti“ koje utiču na recepciju njihove agitacije²⁴: „Na osnovu mojih istraživanja, prelazak od faze B (nacionalne agitacije) na fazu C (masovni pokret) bio je moguć samo pod nekoliko uslova koji su bili *nezavisni od želja aktera*, tj. ‘nacionalista’. Na prvom mestu to je *jačanje društvene komunikacije i mobilnosti*; drugo, *poklapanje nacionalnih zahteva i socijalnih (političkih, kulturnih) interesa*, tj. postojanje nacionalno relevantnih konflikta interesa; treće, *postojanje prethodne jezičke i kulturne zajednice* koja je ponekad praćena sećanjem na staru ‘nacionalnu’ državnost“ (Hroch, 2004a: 95-96). Poslednja dva faktora su od posebne važnosti – na uspeh nacionalne agitacije snažno utiče mogućnost „prevođenja“ drugih (ekonomskih, socijalnih, kulturnih) konflikata na jezik nacionalizma, tj. tumačenje tih sukoba

---

²² Prema Gelnerovoj interpretaciji Hroh smatra da su „nacionalni pokreti bili delotvorni samo ako su podržavani klasnim rivalitetom“ (Gellner, 1996: 141).

²³ U jednom ranijem sažetku objašnjenja prelaska iz faze A u fazu B, Hroh navodi tri procesa kao odlučujuća: (1) socijalnu i(li) političku krizu starog poretka, spojenju sa novim tenzijama i horizontima; (2) pojavu nezadovoljstva među značajnim delovima populacije; (3) gubitak vere u tradicionalni moralni sistem, pre svega opadanje religijske legitimacije, čak i kada to obuhvata samo mali broj intelektualaca (Vid. Hroch, 1993: 85).

²⁴ „Objektivne okolnosti“ Hroh ne redukuje, poput Gelnera, na proces „industrijalizacije“: „Najveći broj nacionalnih pokreta u Evropi se pojavio dosta pre dolaska moderne industrije i obično je okončao odlučujuću fazu B svoga razvitka pre nego što je imao ikakav kontakt sa industrijom – mnogi od njih u zaista upadljivim agrarnim uslovima“ (Hroch, 1993: 85).

kao posledice jezičkih (ili religijskih) podela i razlika. Takođe, postojanje „nasleđa prošlosti“ (ostataka političke autonomije, institucija i praksi koje simbolišu nekadašnju političku samostalnost), kao i postojanje „živog“ srednjovekovnog jezika i kulture predstavljaju one olakšavajuće uslove uspešne nacionalne agitacije koji se obično ističu u razlikovanju „istorijskih“ i „neistorijskih naroda“. U ove „idejne“ činioce Hroh je kasnije ubrajao i sposobnost članova etničke grupe na koju je agitacija usmerena da „zamisle“ postojanje zajednice izvan okvira sopstvene svakodnevne aktivnosti i komunikacije (Andersonove *imagined communities*), ali je isticao da je ta sposobnost objektivno uslovljena (modernizacijom i rastom obrazovanja), a nije proizvod „nacionalističkih ideja“ patriotskih aktivista. U tom pogledu, uprkos uvažavanju izvesnih teorijskih doprinosa „konstruktivističkog obrta“ u studijama nacionalizma, Hroh je ostao privržen zaključku formulisanom davnih sedamdesetih godina: „Pomoću komparativne metode potvrdili smo početnu hipotezu po kojoj nastanak modernih nacija i rađanje nacionalnog pokreta ne može u osnovi biti objašnjen patriotskom agitacijom... Objašnjavajući fazu B nacionalnog pokreta... moramo uzeti u obzir jasnu vezu između nacionalne agitacije i objektivnih odnosa konstituisanih procesima agrarne revolucije, industrijalizacije, urbanizacije i opšte transformacije na pragu kapitalističkog društva“ (Hroch, 1985: 178). U svakom slučaju, mobilizacija, okupljanje i organizovanje svih socijalnih slojeva nedominantne etničke grupe oko formulisanog političkog programa predstavlja završnu (fazu C) konstituisanja nacionalnih pokreta. Sa masovnim pokretom nedominantna etnička grupa teži dosezanju „svih atributa potpuno razvijene nacije“, ali u političkim programima tih grupa nije nužno uvek ispisan zahtev za sopstvenom nacijom-državom, tj. punom političkom nezavisnošću. Činjenica da je u raspadu imperija nakon Prvog svetskog rata, (uz aktivnu ulogu spoljašnjeg faktora – politiku saveznika i usvajanje principa „prava na samoopredeljenje“), većina nacionalnih pokreta rezultovala stvaranjem „nacija-država“ nije za Hroha dovoljan razlog za dopunu njegove periodizacije završnom, četvrtom fazom (D) koja bi obuhvatala period „političke konsolidacije“ nacionalnih pokreta²⁵: „Pogrešno je

²⁵ Ovu dopunu Hrohove periodizacije predlaže Horst Hazelštajner: „Kao četvrti stadij kojeg dodajemo Hrochu može se navesti konsolidacija masovnog pokreta u jednoj državi“ (Haselsteiner, 1997: 314).

taj ishod projektovati unazad u prošlost i zasluge za konačnu državnu nezavisnost dodeljivati političkim programima XIX veka“ (Hroch, 1998: 103).

Ako se sada ograničimo na praćenje dve linije koje Hroh izdvaja kao suštinske za razumevanje procesa formiranja nacija – istorijske transformacije evropskih društava od feudalnog apsolutizma ka modernom konstitucionalno uređenom građanskom društvu (proces modernizacije kao „objektivistička perspektiva“), te onu koja prati prikazanu trofaznu dinamiku nacionalnih pokreta – onda se njihovim ukrštanjem mogu formulisati četiri osnovna tipa *nation-buildung*-a „malih nacija“. Ovi tipovi su prevashodno određeni razlikama u društveno-istorijskim i političkim okolnostima u kojima se odvija prelazak nacionalnih pokreta iz agitacione faze (B) u fazu masovnog nacionalnog pokreta (C)²⁶. Tako, u *prvom tipu*, koji Hroh naziva „*integrisanim*“, nacionalni pokreti (poput češkog, norveškog, mađarskog, finskog i estonskog) ulaze u svoju B fazu pod okolnostima krize i degeneracije feudalnog apsolutizma, a masovnost (C fazu) dostižu u periodu konstitucionalnih promena ili početkom formiranja osnova građanskog društva. S obzirom na to da su svoje samoodređenje dosegli u periodu krize „starog režima“, politički programi ovih pokreta su bili snažno nadahnuti demokratskim principima²⁷, te su i u svojoj masovnoj fazi „integrisali“ te principe, kao što su uspeli i da inkorporiraju one socijalne grupe koje su se, poput radništva, pojavili na istorijskoj sceni napredovanjem industrijalizacije. Za razliku od ovog tipa nacionalnih pokreta, kod drugog – koga Hroh naziva „*zadržanim*“ – prelazak u fazu C je bio odložen i nakon uvođenja (političkih) konstitucionalnih promena i početaka industrijalizacije. Stoga su vođe ovih nacionalnih pokreta (poput litvanskog, slovenačkog, hrvatskog, slovačkog, letonskog) borbu za masovnu podršku (prelazak u fazu C) vodile u uslovima

---

²⁶ „Centralni značaj za svaku tipologiju nacionalnih pokreta u Centralnoj i Istočnoj Evropi (ali, ne samo tu) ima *odnos* između prelaska iz faze B u fazu C s jedne, i prelazak na konstitucionalno uređeno društvo zasnovano na jednakosti pred zakonom, s druge strane, tj. ono što se uopšteno zove trenutkom ‘buržoaske revolucije’. Kombinujući ove dve serije promena, možemo razlikovati četiri tipa nacionalnih pokreta u Evropi“ (Hroch, 1993: 82).

²⁷ „Ovi pokreti su prihvatili principe jednakosti i demokratije kao prirodni deo onih (nacionalnih – M. S.) ciljeva kojima su stremili, te se to stanovište ovaplotilo i u stereotipima koji su nastali tokom faze C nacionalnog pokreta“ (Hroch, 2000)

već formiranog građanskog društva isticanjem nacionalnih interesa i (partikularnih) nacionalnih vrednosti, a ne opšte-demokratskih, kao u prvom tipu. U nacionalnim pokretima ovog tipa, prema Hrohu, zapaža se primat „nacionalnog“ nad „građanskim“, tj. privremena ili dugoročna potisnutost građanskih zahteva u ime usko nacionalnih. Ako je ovaj tip „zadržan“ (tj. „kasni“ u odnosu na dinamiku objektivnog istorijskog razvoja), onda za treći ili „ustanički tip“ možemo tvrditi da „žuri“ u odnosu na taj razvoj. U ovim slučajevima (ograničenim uglavnom na balkanske narode – Srbe, Bugare, Makedonce) faza B je kratka i brzo prelazi u masovni pokret (fazu C), *pre* konstituisanja pravnih i političkih osnova građanskog društva, u uslovima „starog režima“ i agrarne socijalne strukture. Masovni pokret ovoga tipa najčešće ima formu ustanka ili radikalne izmene političkog sistema, dok su konstitucionalne promene, izgradnja građanskog društva i političke kulture, početak industrijalizacije – zadaci koji se ostavljaju za budućnost. Poslednji, četvrti tip nacionalnih promena („*fragmentovan*“) nastaje u uslovima potpuno suprotnim prethodnom, „ustaničkom“: njegova faza B počinje u konstitucionalnom političkom okruženju i socijalnom miljeu otpočete ili odmakle industrijalizacije, najčešće na tlu multietničkih (zapadnih) nacija-država. Prelazak u fazu C ovih pokreta (npr. velškog, škotskog, flamanskog, bretonskog, katalonskog, baskijskijskog, galicijskog...) je veoma odložen, a često do njega ni ne dolazi, te pokret ostaje ograničen na grupe nacionalističkih agitatora, bez većeg uticaja na mase stanovništva.

Kao i svaka druga, tako i Hrohova tipologija predstavlja ideal-tipsku konstrukciju koju on nastoji da potkrepi primerima pomoću kojih se, u zavisnosti od specifičnosti svakog od analiziranih nacionalnih pokreta, vrši dalja diferencijacija unutar navedenih „tipova“. Na dodatnu konkretizaciju ove tipologije utiču analize političke i socijalne sredine (multietničkih imperija) u kojoj nastaju navedene faze nacionalnih pokreta, kao i istraživanja razlika u socijalnom sastavu tih pokreta: „Pre svega su važne razlike u državnoj strukturi i socijalno-političkim uslovima u kojima se oglašava jedna ili druga faza nacionalnog pokreta. Takođe, veoma mnogo zavisi od toga ko ima odlučujuću ulogu u formulisanju i propagiranju nacionalnih programa“ (Hroch, 2000). Polazište formiranja „malih nacija“ – multietničke imperije – bile su prema svom društveno-istorijskom razvoju koji je

prethodio nastanku nacionalnih pokreta različite, pa su svojim političko-upravnim sistemom, stupnjem ekonomskog i socijalnog razvoja, te kulturnim ambijentom i tradicijama uticale na nacionalne pokrete koji nastaju na njihovom tlu. Ako ostavimo po strani druge tipove, za razumevanje „ustaničkog“ i „zakasnelog“ tipa nacionalnih pokreta su najznačajnije razlike u objektivnim istorijskim okolnostima između Otomanske i Habzburške imperije. Od njih Hroh posebno ističe razlike u: (a) procesu nastanka ovih imperija i načinu vladavine; (b) mestu i ulozi religije; (c) društveno-ekonomskom razvoju i (d) nivou kulturnog i obrazovnog razvoja. Ovi faktori su, po njemu, bitno uticali na razlike u dinamici, socijalnoj strukturi i idejnim karakteristikama nacionalnih pokreta ova dva tipa.

Otomanska imperija je po svojoj genezi bila primer vojne, ratničke ekspanzije koja je u osvojenim zemljama razarala postojeće političke strukture podređujući ih centralizovanoj upravi u kojoj su pripadnici nedominantnih etničkih grupa mogli participirati jedino putem asimilacije u otomanskoj eliti. Nasuprot tome, Habzburška imperija je svoju vladavinu širila kombinacijom dinastičkih brakova, pretnjama moći i diplomatskim sporazumima. Inkorporirane teritorije zadržavale su unutar imperije neke ostatke samouprave i statusa „istorijskih zemalja“ čiji je položaj, pozivanjem na „istorijska prava i običaje“, definisan brojnim ugovorima i sporazumima. Stoga su nedominantne etničke grupe, optužujući centralnu vlast za kršenje sporazuma, svoje nezadovoljstvo obično artikulisale pozivanjem na svoja (istorijska) prava, te su njihovi nacionalni pokreti u osnovi počinjali u formi disputa (apelacija i rasprava), dok je otomanskim podanicima oružje bilo jedino dostupno sredstvo u borbi za ostvarenje kolektivnih prava. Druga važna razlika između Otomanske i Habzburške imperije ticala se uloge i značaja religije u nastanku nacionalnih pokreta. U Otomanskoj imperiji je postojao religijski pluralizam sa posebnim, dominirajućim položajem islama, dok su habzburške zemlje, osim malih protestantskih i pravoslavnih zajednica, bile gotovo homogena katolička društva. U nacionalnim pokretima poniklim na teritorijama ova dva carstva vera je imala različit status i značaj – u prvom slučaju ona je predstavljao snažnu demarkacionu liniju koja je delila sultanove podanike²⁸; u drugom, religija nije mogla poslužiti

---

²⁸ Iako tradicionalna historiografija ovu podelu tumači kao „nacionalnu“ (jer je posmatra iz kasnije perspektive završenog procesa formiranja nacija), te (pomesne)

kao nacionalni argument, što je uticalo na povećanje značaja jezičkih razlika. Otomanska politika (sistem *Milleta*) u kojoj je Crkva bila svetovni, a ne samo duhovni predstavnik hrišćanskih (pravoslavnih) podanika (*Rum milleti*) dodatno je „politizovala“ religijsku pripadnost²⁹, te je uticala da se kasniji nacionalni pokreti balkanskih naroda suoče sa zadatkom dvostruke emancipacije – kako od dominacije islama (vere vladajuće elite), tako i od vladavine grčke (*fanariotske*) hijerarhije u samoj Crkvi. To je, zaključuje Hroh, uticalo da uloga Crkve i sveštenstva u agitacionoj fazi nacionalnih pokreta na otomanskim teritorijama bude znatno važnija od one koju su verske organizacije imale u habzburškim zemljama. Razlike u značaju verskog, jezičkog i kulturnog identiteta u definisanju etničke posebnosti takođe su uticale i na „predstave o neprijatelju“ u nacionalnim pokretima nastalim u ove dve imperije: „Otomanske elite (interpretirane kao ‘Turci’) mogle su biti smatrane i kao religijski neprijatelj i kao privilegovani politički ugnjetač, različit ne samo po svom načinu života, već i etno-lingvističkim karakteristikama. Stoga je linija podele između *nas* i *njih* bila mnogo vidljivija u Otomanskom nego u Habzburškom carstvu, mada je pojam ‘Turčin’ bio u značajnoj meri zbunjujući – vladajuće elite u Carstvu su bile Otomani, a ne etnički Turci, i sebe su određivale u skladu sa religijom i običajima, a ne u smislu moderno shvaćenog nacionalnog identiteta“ (Hroch, 2004b). Nasuprot tome, predstava o neprijatelju iz „habzburške perspektive“ bila je ambivalentna i podložna promenama – tek je ubrzanje procesa nacionalne identifikacije imperijalnog centra moći (nemačka u Beču, mađarska u Pešti) osnažio (ali, zbog dualizma moći istovremeno činio i složenijom) percepciju

---

Pravoslavne crkve smatra „čuvarem i zaštitnikom nacije“, Kitromilides opravdano ističe: „Pravoslavna Crkva na Balkanu je institucionalizacijom i odbranom razlikovanja hrišćanskih podanika od njihovih muslimanskih vladara zaista doprinela očuvanju kolektivnog identiteta pod Otomanskom vlašću. *Ali, ta razlika je bila religijska, a ne nacionalna po svom sadržaju.* Jedan od najvećih anahronizama balkanske a, u tom pogledu i evropske istoriografije, bilo je ubacivanje nacionalnog sadržaja u to tradicionalno religijsko razlikovanje“ (Kitromilides, 1989:178).

²⁹ „S jedne strane, ravnodušnost Osmanlija prema etničkim, kulturnim i jezičkim odlikama različitih naroda unutar njihovog carstva doprinela je katoličanskom, odnosno univerzalnom aspektu Pravoslavne crkve; ali s druge strane, budući da je Crkva postala vrhovni organizator političkog i društvenog života na svim nivoima, ona je u isti mah postala i ključni faktor nacionalnog opstanka različitih naroda unutar carstva i na taj način u sebi stopila i pobrkala pojmove verskog i nacionalnog pripadništva“ (Bakić-Hayden, 2006: 87).

„neprijatelja“ u nacionalnim pokretima „nedominantnih etničkih grupa“³⁰. Ipak, prema Hrohovom mišljenju, suštinska razlika između ove dve imperije bila je proizvod njihovog nejednakog ekonomskog razvitka, tj. ranijeg razvoja kapitalizma i procesa industrijalizacije u Habzburškom carstvu. Jedna od posledica zakasnelog ekonomskog razvoja Otomanske imperije bila je fragmentiranost agrarnih zajednica koja je pred nacionalne pokrete postavljala problem ostvarenja nacionalne integracije bez postojanja objektivnih socijalno-ekonomskih pretpostavki (industrijalizacija, razvoj tržišnih odnosa, povećanje socijalne komunikacije i trgovine) tog procesa. Ali, uprkos sporom ekonomskom razvoju, nacionalni pokreti u Otomanskoj imperiji su brzo formirali sopstvene elite – zbog verske segregacije bogati trgovci, zanatlije i zemljoposednici nedominantnih etničkih grupa tokom XVIII veka nisu bili integrisani u otomansku elitu te su, zajedno sa sveštenstvom, mogli preuzeti ulogu nove „nacionalne elite“ u nastajućim nacionalnim pokretima. U agitacionoj fazi nacionalnih pokreta u Otomanskoj imperiji dominantnu ulogu su imali pojedinci čiji je socijalni napredak počivao na bogatstvu, a ne na obrazovanju (grčki i rumunski zemljoposednici, grčki *fanarioti*, srpskim i bugarskim trgovci i ‘knezovi’). Nasuprot tome, ovi slojevi u Habzburškoj imperiji su (osim u slučaju Mađarske) bili integrisani u vladajuću elitu, pa nacionalni pokreti (posebno agrarnih, nerazvijenijih delova) imperije nisu uspevali da kompletiraju svoju socijalnu strukturu sve do konstituisanja masovnog pokreta (faze C). Ovaj otežavajući faktor razvoja nacionalnih pokreta u Habzburškoj monarhiji bio je nadomešten njenim višim stepenom kulturnog i obrazovnog razvoja koji je (posebno nakon reformi školstva Marije Terezije) omogućio brže stvaranje novih elita čiji je položaj prevashodno bio definisan obrazovanjem, te olakšao nacionalnu agitaciju putem povećanog štampanja knjiga, časopisa i novina. Nasuprot tome, u Otomanskoj imperiji su teškoće u sticanju višeg obrazovanja, masovna nepismenost, ograničenost

---

³⁰ „Kod predstavnika nedominantnih etničkih grupa Habzburške imperije nije postojao tako jednoznačno identifikovan ‘nacionalni neprijatelj’...Tek kada su se austrijski liberali (a nakon 1848. godine, postepeno i većina nemačko-jezičkih stanovnika Austrije) počeli identifikovati sa nemačkom nacijom, predstava nacionalnog neprijatelja je u očima češkog i drugih slovenskih nacionalnih pokreta dobila jasniji oblik... Verovatno, slika nacionalnog neprijatelja je imala sličnu transformaciju u srpskom, slovačkom i hrvatskom nacionalnom pokretu nakon što je ugarska elita svesno prihvatila mađarsku nacionalnu samoidentifikaciju“ (Hroch, 2000).

socijalne komunikacije na crkvene krugove i lične kontakte, otežavali pojavu nove, autohtone inteligencije koja bi započela i do kraja razvila prvu, „naučnu fazu“ nacionalnih pokreta. Stoga je prema Hrohu nedovoljni razvoj „naučne faze“ i njen brzi prelazak i stapanje sa „fazom patriotske agitacije“ jedna od osnovnih osobina balkanskih nacionalnih pokreta: „Dok su nacionalni pokreti u Centralnoj Evropi koristili rezultate naučnih istraživanja koja su preduzimana tokom njihove faze A (od strane filologa, istoričara, geografa, itd.), ta faza prosvetnog aktivizma bila je slabo zastupljena u jugoistočnoj Evropi... Prirodno, među Grcima, Srbima i kasnije Bugarima neki naučnici su bili obrazovani izvan Otomanske imperije, ali su se njihove aktivnosti obavljale u većini slučajeva u uslovima faze B, tj. kao deo mnogo šire nacionalne agitacije. Drugim rečima, fazu A učenici aktivisti su u Otomanskom carstvu obavljali u okviru faze B. To nije bila samo stvar obrazovanja, već pre svega opšte kulturne i intelektualne izolacije“ (Hroch, 2004b). Nedovoljna razvijenost prve faze nacionalnih pokreta otomanskih podanika imala je niz posledica od kojih je ambivalentnost „nacionalnog identiteta“ – česti slučajevi „nesigurnost“ u pogledu obima „nacije“ i određenja njenih karakteristika po kojima se ona razlikuje od drugih etničkih grupa – jedan od najvažnijih. Neute meljene u tradiciji „naučnog istraživanja“, rivalske konstrukcije nacionalnog identiteta više su bile zasnovane na politici moći nego na konsenzualno prihvaćenim, (pa stoga i „objektivnim“), određenjima „nacije“³¹. Na formiranje istorijske svesti ovih etničkih grupa presudno je uticala usmena književnost sa svojim mitovima koji su nepismenoj populaciji služili kao snažan izvor „kolektivnog sećanja“, dok su pokušaji formulisanja kritičke historiografije (u fazi A) ostajali bez većeg socijalnog uticaja. Otuda, među akterima balkanskih nacionalnih pokreta se, prema Hrohovoj oceni, zapaža „čudna kontradikcija“: „Oni su, s jedne strane, imali sasvim jasnu ideju ko je njihov ‘nepri-

---

³¹ „Sledstveno tome, određenje nacije koja nastaje i njenih opštih karakteristika, uključujući razliku od drugih etničkih grupa, nije bilo zasnovano na naučnim istraživanjima te mu je nedostajala uverljivost. Kao rezultat toga, različite konstrukcije nacionalnog identiteta koje su bile više zasnovane na politici moći nego naučnoj argumentaciji često su se nadmetale u jugoistočnoj Evropi (ilirski nasuprot hrvatskom ili srpskom identitetu, obuhvatni veliko-srpski ili veliko-hrvatski koncepti, kasniji slučaj makedonskog identiteta ili muslimanskog u Bosni). Samo jedan uporediv slučaj može biti nađen u Srednjoj Evropi – slučaj čehoslovačkog ili slovačkog nacionalnog identiteta“ (Hroch, 2000b).

jatelj'; dok s druge, nisu bili sposobni da razviju konsenzus u pogledu kriterijuma svog sopstvenog identiteta“ (Hroch, 2000b).

Prikazana Hrohova tipologija pokreta je formulisana prevažno na osnovu njegovih istraživanja dinamike i strukture nacionalnih pokreta malih naroda centralne i severne Evrope. Balkanski (ustanički) tip nacionalnih pokreta je u *Društvenim preduslovima...* pominjan samo uzgredno, bez detaljnije elaboracije i potkrepljivanja historiografskim materijalom. U tom pogledu, primena Hrohove analize na nacionalne pokrete nastale u Otomanskoj imperiji predstavlja poseban istraživački zadatak koji prevazilazi okvire ovog rada. On može biti koncipiran u dva pravca: u prvom bi se ispitivala zasnovanost Hrohovih karakterizacija „ustaničkog tipa“ komparativnim proučavanjem nacionalnih pokreta balkanskih naroda, a u drugom bi se analizirale specifičnosti posebnih pokreta u svetlu odstupanja ili poklapanja sa Hrohovim modelom³². Istraživanje dinamike, i strukture srpskog nacionalnog pokreta iz šire balkanske perspektive, kao i analiza njegovih osobenosti u odnosu na Hrohovu tipologiju bi bila tema koja bi uključila i razmatranje tipoloških karakteristika „zaostalih“ nacionalnih pokreta Habzburške monarhije jer je srpski nacionalni pokret nastao na graničnim teritorijama obe imperije. Upravo ovaj „granični“ položaj srpskog naroda čiji se masovni nacionalni pokret (faza C) odvijao u formi seljačkog ustanka protiv Otomanske vlasti, dok je njegova kratka faza A nastala u Habzburškoj imperiji (Vojvodini), čini srpski nacionalni pokret zanimljivim primerom za ispitivanje Hrohove tipologije. Odnos srpskog prema drugim nacionalnim (hrvatskim, slovenačkim) pokretima habzburškog „zaostalog“ tipa bi, zbog kasnije jugoslovenske istorije, bio posebno zanimljiv predmet istraživanja. Iako nije stručnjak za balkansku istoriju, Hroh se i sam poslednjih godina češće bavio ovim temama. Snažan podsticaj za to je bio krvavi raspad Jugoslavije i neočekivani „preporod“ nacionalnih pokreta na tlu bivših komunističkih država. Stoga se postavlja pitanje primenljivosti Hrohove analize i tipologije na ove „nove“, postkomunističke nacionalne pokrete.

---

³² Fokusirajući se na bugarski nacionalni pokret, ova dva pravca istražuje Raymond Detrez u radu: „The Bulgarian National Movement in the Light of Miroslav Hroch's Analysis of National Revival in Europe“ koji je nastao u okviru projekta *Cultural nationalism in the Balkans during the nineteenth century: Scholarly and intellectual institutions and networks in a multi-ethnic region* (University of Amsterdam's Faculty of Humanities; coordinator – J.Th. Leerssen; <http://cf.hum.uva.nl/natlearn>)

Problem na koji ću se u završnom delu ovoga rada ukratko osvrnuti može biti formulisan pitanjem o korisnosti i upotrebljivosti rezultata Hrohovog istorijskog istraživanja procesa formiranja nacija u razumevanju savremenog nacionalizma, nacionalnih pokreta i sukoba na tlu postkomunističkih država. Drugim rečima, da li tekuća „nacionalna obnova“ može biti shvaćena kao „repriza“ ili okončanje devetnaestovekovnog „proleća naroda“ pod znatno izmenjenim socijalnim i ekonomskim uslovima, tj. u okolnostima kraha komunizma? Sklonost da se u savremenom oživljavanju „nacionalizma“ vidi nastavak i završetak dugog istorijskog procesa *nation-buildinga* često se temelji na takozvanoj „teoriji frižidera“ prema kojoj se komunizam tumači kao svojevrsni „zamrzivač“ koji je nasilno ohladio i „zaleđio“ stare nacionalističke ideologije i pokrete koji su, poput fosila u ledu, ostali savršeno očuvani u zatečenom stanju, pa su u trenutku naglog otopljanja (tj. kvara „komunističkog frižidera“) iznova oživeli³³. Odbacujući ovo tumačenje odnosa „komunizma“ i „nacionalizma“ kao simplifikaciju, Hroh ne usvaja ni drugi, često zastupani stav prema kome je „nacionalizam“ neka vrsta „epidemije“ ili „bolesti“ koja karakteriše „Istočnu Evropu“ u kojoj se, poput zaraze, periodično javlja i povlači. Kao i u istorijskom istraživanju, njegovo polazište u tumačenju postkomunističkih nacionalizama su „nacionalni pokreti“ koji svojim političkim, kulturnim i socijalnim zahtevima teže dostizanju svih atributa „potpuno stasale“ nacije, tj. postojećih „nacija-država“. Na osnovu poređenja starih i postkomunističkih nacionalnih pokreta Hroh ukazuje na postojanje niza sličnosti. Polazna pretpostavka za utemeljenje ovih analogija je tumačenje sistema „komunističkih država“ kao svojevrsne višenacionalne *imperije* u kojoj imperijalni centar i sa njim povezana „domaća“ nomenklatura ima vladajući položaj³⁴. Kada osamdesetih godina XX

³³ Ovu metaforu je prvi upotrebio Žak Rupnik 1990. godine u knjizi *L'Autre Europe. Crise et fin du communisme* (Paris, 1990: 357-59). „Prema metafori zamrzivača, komunizam je zaleđio stare nacionalističke ideologije i sukobe koje mi sada, nakon pola veka, zatičemo čudesno očuvane“ (Rupnik, 1994).

³⁴ „Živeći pod Sovjetskom vlašću, nacije Istočne i Centralne Evrope su iskusile ograničenu nezavisnost ili čak njen potpuni gubitak. One nisu živele samo pod političkom, nego i pod kulturnom i ekonomskom vladavinom komunističke nomenklature. Razumljivo je da su neki članovi tih nacija otpočeli nacionalnu agitaciju trudeći

veka kriza legitimnosti komunističkog poretka postaje očigledna tada, kao i u uslovima opšte nesigurnosti i nedostatka poverenja tokom krize „starog režima“, „nacionalna ideja“ preuzima integrativnu socijalnu ulogu, a u svesti masa nacionalna grupa biva percipirana kao izvor sigurnosti i zaštite. Kao i tokom XIX veka, nacija se i sada personifikuje i personalizuje – njeni pripadnici konstituišu jedno telo, živi organizam čija istorija obuhvata i osmišljava sudbinu svih njenih članova, kako predaka i savremenika, tako i budućih potomaka. Ova metafora „tela“ uključuje prostornu dimenziju, te nacionalni pokreti teže da (re)definišu prostor koji zauzima njihova „nacija“ polazeći od dva kriterijuma – etničkog (jezičkog i/ili religijskog), te teritorijalno-istorijskog. I po svojoj retorici postkomunistički nacionalni pokreti su slični starim pokretima – zahvaljujući decenijama komunističke diktature, u njima dominiraju jezički, kulturni i socijalni zahtevi kao surogat političkih programa i argumenata³⁵. Jezik onih „ugnjetenih nacija“ koje su bile pod direktnom sovjetskom dominacijom izjednačava se sa „jezikom slobode“, bez obzira na njegovo značenje. Devetnaestovekovni strah od asimilacije i defanzivni karakter starih nacionalnih pokreta ima svoj pandan u savremenoj brizi za „nacionalni opstanak“ (ugrožen kako od komunizma, tako i kasnije od „globalizacije“), brizi koja u ekstremno-nacionalističkim frakcijama novih pokreta stvara iluziju sopstvenog „moralnog imuniteta“. Takođe, sami akteri novih pokreta sebe identifikuju kao baštinike „starih“ etničkih vrednosti koje, nakon surove represije, moraju iznova biti oživljene i afirmisane: „Ovaj mentalitet ‘ponovnog izvođenja’ otežava istraživaču da razlikuje stvarne i reprizirane potrebe, stereotipe i iskreno formulisane zahteve“ (Hroch, 1996: 40). Na kraju, uspeh postkomunističkih pokreta rezultuje stvaranjem novih nacija-država u kojima pripadnici nekada „vladajućih nacija“ postaju (diskrimisane) manjine, poput situacije u kojoj su se našli, na primer, etnički Nemci (*Volksdeutsche*) nakon raspada Habzburške monarhije. Navodeći primere sudbine Rusa i Srba

---

se da ubede članove svojih nacija da dolazi vreme obnove pune nacionalne egzistencije. To je bio trenutak kada su počeli novi nacionalni pokreti“ (Hroch, 1986: 37).

³⁵ Slična situacija je bila i u slučaju starih pokreta: „Nacionalna agitacija je tokom XIX veka obično počinjala u uslovima u kojima članovi nedominantnih etničkih grupa nisu imali nikakvo političko iskustvo građanskog društva, niti političko obrazovanje. Stoga su oni teško formulisali političke argumente i slogane za građanska i ljudska prava u modernom smislu te reči“ (Hroch, 1996: 39).

nakon raspada Sovjetskog saveza i Jugoslavije, Hroh, na osnovu ove analogije, upozorava na potencijalne opasnosti od takve promene statusa tih naroda na teritorijama Estonije, Litvanije i Hrvatske (vid. Hroch, 1996: 39-40)³⁶.

Navedene sličnosti starih i novih nacionalnih pokreta ne znači da među njima ne postoje suštinski važne razlike koje su, u osnovi, posledica različitih društveno-istorijskih okolnosti s početka XIX i kraja XX veka. Pokreti „malih naroda“ (nedominantnih etničkih zajednica) početkom XIX veka otpočeli su procese stvaranja „nacija“ koji su u najvećem broju slučajeva uspešno okončani, te je većina postkomunističkih nacionalnih pokreta nastala u ime već postojećih „nacija“ koje sada, u novim geopolitičkim okolnostima, teže da obnove svoju samostalnu političku egzistenciju. Stoga je upotreba metafore „nacionalne obnove“ ili „preporoda“ opravdanija u slučaju postkomunističkih nego starih nacionalnih pokreta: „Cilj 1990. godine nije bio stvaranje novog entiteta, već ponovno uspostavljanje prethodno već postojećeg“ (Hroch, 1996: 40). Na uspešno ostvarenje ovog cilja snažno je uticao povećani intenzitet socijalnih komunikacija, kao i postojanje modernih masovnih medija kao moćnih sredstva manipulacije. Stoga se brzina kojom postkomunistički nacionalni pokreti prelaze iz agitacione u masovnu fazu ne može porediti sa analognim procesom kod starih pokreta. Socijalna struktura novih i starih pokreta takođe se suštinski razlikuje – savremeni pokreti imaju kompletnu strukturu, a „vakum na vrhu“ postkomunističkih društava iziskuje brzu smenu vladajućih elita (ponegde, samo transformaciju starih) koja je najčešće praćena nacionalnim sukobima³⁷. Iako je „modernizacija“ opšti okvir objašnjenja i starih i novih pokreta, njena dinamika s početka XIX veka i kraja komunizma se znatno razlikovala: u prvom slučaju može se govoriti o problemima izazvanim

---

³⁶ „Istorijske paralele između položaja *Volksdeutsche* i, da tako kažemo, *Volksrussen*, su upadljive i uznemirujuće“ (Hroch, 1993: 92).

³⁷ „Vakum na vrhu društva je stvorio mogućnost veoma brzih karijera u okviru nove vladajuće klase koja je počela da se oblikuje regrutovanjem članova spajanjem tri osnovna toka – novih političara (od kojih su neki bivši disidenti), birokrata-veterana (najsposobnijih menadžera iz stare komunističke ekonomije) i novih preduzetnika (ponekad sa sumnjivim izvorima kapitala). Borba unutar i između ovih grupa za privilegovane pozicije predstavlja daleko najintenzivniji sukob interesa u postkomunističkim društvima, a tamo gde članovi različitih etničkih grupa žive na istoj teritoriji – ta borba izaziva osnovne tenzije koje danas imaju nacionalno relevantan karakter“ (Hroch, 1993: 93).

procesima ekonomskog rasta i socijalnog napretka, dok smo u drugom svedoci socijalne i ekonomske krize („smanjenja kolača“) u kojoj se sukobi interesa lakše „prevode“ u nacionalne konflikte.

Stabilizacija političke scene nakon postizanja državne nezavisnosti u većini postkomunističkih zemalja predstavlja prema Hrohu argument protiv katastrofičnih predviđanja razbuktavanja nacionalističkih sukoba širom Istočne Evrope. Ipak, izuzetak je region bivše Jugoslavije u kome se, prema Hrohu, nesrećno stekao niz istorijskih, društvenih i političkih okolnosti koji podstiču nacionalne sukobe. Najkraće, ilustrovano slučajem Bosne, te okolnosti se svode na: (1) duže održanje „vakuma na vrhu“ koji borbu za privilegovane pozicije čini nacionalno relevantnom; (2) krizu ekonomije i dugi trend opadanja životnog standarda, što podstiče optuživanje ‘drugih’ kao krivaca; (3) postojanje nacionalnih razlika koje nisu jezičke, već religijske; (4) nizak nivo političke kulture i obrazovanosti stanovništva; (5) promenjen položaj ranije dominantne etničke grupe – njena degradacija na nivo nacionalne manjine; (6) snažan uticaj nacionalne tradicije u kojoj ideja žrtve zauzima centralno mesto (vid. Hroch, 1996: 42). Svih šest navedenih faktora koji podstiču nacionalne sukobe Hroh identifikuje samo u Bosni, te zaključuje kako je „eksplozija agresivnog nacionalizma koju vidimo u bivšoj Jugoslaviji pre jedinstven slučaj i ne može biti uopštena kao glavni trend u bivšim komunističkim zemljama. Naprotiv, kao rezultat promenjene društvene i političke realnosti, uočavamo oseku nacionalizma u nekim od njih“ (Hroch, 1996: 43). Na osnovu njegovih usputnih komentara raspada Jugoslavije čini se da Hroh, odbacujući na „Zapadu“ popularno „egzotizujuće“ tretiranje postkomunizma („Istočne Evrope“), ipak prihvata njegovu logiku u tumačenju „jedinstvenog slučaja“ bivše Jugoslavije. Na taj način, njegovo pojednostavljeno tumačenje okolnosti raspada bivše Jugoslavije „uravnoteženo“ je kritikom široko rasprostranjenih predrasuda koje se tiču kako nacionalizma, tako i čitavog postkomunističkog područja³⁸. Kao i u slučaju „ustaničkog (balkanskog) tipa“ nacionalnih pokreta, Hroh se

³⁸ „Nacionalizam – to treba još jednom istaći – nije bolest, nije virus koji odgovarajućim tretmanom može biti zauvek uništen. On je moguća funkcija i produkt stvarno postojećih nacionalnih identiteta. Onoliko dugo koliko nacije postoje, nacionalizam će ostati kao latentni odgovor na probleme i izazove. U tom smislu, on može biti smatran kao latentna opasnost – ne samo u Istočnoj, već i u Zapadnoj Evropi“ (Hroch, 1996: 43).

pozivanjem na činjenicu da je ekspert za „Centralnu Evropu“, a ne za „bivšu Jugoslaviju“, može braniti od kritičkih primedbi koje bi bile usmerene na nedostatke njegove analize. Praktična poruka te analize savremenosti, zasnovana na njegovim istorijskim istraživanjima može se svesti na tezu da ne postoji „univerzalni lek“ protiv opasnosti eskalacije nacionalnih sukoba³⁹, te njegovo upozorenje da se sukobi interesa u kriznim situacijama lako i brzo transformišu u „nacionalno relevantne sukobe“. Insistiranje na raznolikosti i socijalnoj uslovljenosti tih *interesa*, kao i verovanje da se postkomunistički nacionalizmi mogu ublažiti „ekonomskim prosperitetom“⁴⁰, ostaju pokazatelji Hrohove mladalačke pripadnosti marksističkoj teorijskoj tradiciji.

* * *

Ovaj prikaz Hrohovog shvatanja razvoja nacionalnih pokreta „malih naroda“ ne pretenduje na celovitost – njime nije obuhvaćen posebno značajan aspekt Hrohovog rada koji se odnosi na empirijsko-istoriografsko istraživanje socijalne strukture i sastava tih pokreta. Razvijen u protivstavu prema ortodoksno-marksističkom stanovištu, taj segment Hrohove analize nije izgubio na značaju, mada je nestankom njegovog podrazumevanog oponenta, oslabila njegova polemička relevantnost. U kasnijim Hrohovim radovima raspravu sa dogmatsko-marksističkim „objektivizmom“ zamenio je kritički dijalog sa „konstruktivističkim teorijama“ nacija i nacionalizma. Tematski, to je vidljivo u rastućem Hrohovom interesovanju za „kulturne“ (jezičke, idejne, tradicijske, religijske...) faktore i političke determi-

---

³⁹ „Demokratija“ nije, prema Hrohu takav „univerzalni lek“ koji razrešava nacionalne sukobe: „Odnos između demokratije i procesa nastanka nacije je, ipak, mnogo komplikovaniji. Prirodno, konstitucionalizam i demokratija su nužni uslovi civilnog društva, ali pogrešno bi bilo zaključiti da nacionalni pokreti i demokratija isključuju jedno drugo. Suprotno, u mnogim slučajevima, ugnjetene nacije demokratiju percipiraju kao pogodan instrument za njihov nacionalni pokret. Zbog toga, demokratija ne može biti smatrana univerzalnim lekom za nacionalizam. Odlučujuću ulogu u pojavi ili slabljenju nacionalizma ima, kao i u prošlosti, odgovor na nacionalno relevantne konflikte interesa uslovljene visokim intenzitetom socijalne komunikacije i mobilnosti. Ti konflikti interesa mogu pod određenim uslovima biti stvarni ili konstruisani..“ (Hroch, 1996: 43).

⁴⁰ „Jedini zaista efikasni lek za opasnosti sadašnje situacije je, nažalost, sasvim utopijski: razrešenje ekonomske krize regiona i početak novog prosperiteta“ (Hroch, 1993: 96).

nante nacionalnih pokreta, nasuprot njegovoj nekadašnjoj primarnoj usmerenosti na tematizaciju pitanja njihove socijalne strukture. Ali, uprkos ovom pomeranju fokusa istraživačkog interesa, Hroh nije radikalno menjao svoje osnovno stanovište, te se ono sasvim opravdano može uvrstiti u teorijsku tradiciju „neomarksizma“.

Nezavisno od situiranja Hrohovog shvatanja nacija i nacionalizma u okvire neke od glavnih „škola mišljenja“, postavlja se pitanje njegove upotrebljivosti kako u historiografskoj rekonstrukciji procesa formiranja nacija, tako i u razumevanju fenomena savremenog nacionalizma. U prvoj, historiografskoj ravni Hrohova teorija se čini veoma plauzibilna za slučajeve „integrisanog“ i „zakasnelog“ tipa nacionalnih pokreta koji su karakterisali Habzburšku monarhiju. Njena primena na „balkanski“ i „fragmentirani tip“ nacionalnih pokreta je manje ubedljiva i zahteva dodatnu verifikaciju. Slično je i sa njenom primenom na savremenost – napuštanjem istorijske ravni, njena eksplanatorna vrednost opada jer se epoha komunizma gotovo ne razmatra u sklopu dugotrajnog procesa *nation-building*-a. Naime, iako kritikuje „teoriju frižidera“, Hroh „komunizam“ ipak svodi na statičku sliku imperijalne dominacije, bez detaljnijeg istraživanja mesta i uloge komunističke epohe u formiranju „malih nacija“ Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza. Na taj način „komunizam“ se, u krajnjoj liniji, redukuje na jednu nesrećnu (i iz češke perspektive, *nametnutu*) epizodu diskontinuiteta u istorijskom razvoju istočnoevropskih „malih nacija“. Alternativni pristup kojim se komunistička epoha tematizuje iz perspektive „procesu dugog trajanja“ je, po mom mišljenju, znatno plodniji⁴¹. Njime se stiče bolji uvid kako u istorijsku dinamiku komunizma, tako i u formativnu funkciju koju je komunizam imao u procesu nastanka brojnih „malih (socijalističkih) nacija“. Jer, bez obzira na internacionalističku ideologiju, analizom sovjetske nacionalne politike može se pokazati kako je ona, nasuprot raširenoj predstavi o „tamnici naroda“, patila od „hronične etnofilije“: „Prva država radnika i seljaka u celom svetu postala je prva država u istoriji koja je ozakonila etno-teritorijalni federalizam, klasifikovala sve svoje građane prema njihovoj biološkoj nacionalnosti i formalno

---

⁴¹ Za takav pristup se, na primer, zalaže Marija Todorova: „Nacionalizam i etatistički komunizam oblikuju gotovo neprekinutu liniju jednog evolutivnog, ali suštinski istog, kontinuuma u istoriji Istočne Evrope, kontinuuma koji počinje u kasnom XVIII veku i danas je još daleko od završetka“ (Todorova, 1993: 152).

propisala preferencijalni tretman izvesnih etnički definisanih delova stanovništva...“ (Slezkine, 1994: 415). Ovaj paradoksalni zaključak ne zahteva odbacivanje Hrohove karakterizacije komunističkog sistema kao „imperije“, ali nas upozorava da komunistička vlast u politici prema „malim nacijama“ nije sledila tradicionalne imperijalne prakse (ravnodušnost u odnosu na etnicitet ili politiku asimilacije) već je definisala sopstvene prakse koje su često bile podsticajne za formiranje nacija. Istraživanjem tih praksi (pre svega procesa „korenizacije“), Teri Martin je formulisao koncept „imperije pozitivnog delovanja“ (*affirmative action empire*) pomoću koga je naglasio sovjetsku politiku „pozitivne diskriminacije“ prema „nedominantnim etničkim grupama“⁴². On je, polazeći od Hrohove podele nacionalnih pokreta na tri faze, zaključio da je upravo „sovjetska država bila ta koja je doslovno preuzela na sebe rukovođenje ovim fazama – artikulacijom nacionalne kulture, formiranjem nacionalnih elita i propagiranjem masovne nacionalne svesti. Ona je išla još dalje (to bi bila faza D koje nema kod Hroha – M. S.) i sprovodila mere tipične za novoformirane nacije-države: stvaranje novog službenog jezika i nove vladajuće elite“ (Martin, 2001: 76). Ovo i slična gledišta koja su poslednjih godina artikulisana unutar „imperijalne paradigme“ u tumačenju istorije komunizma omogućavaju, po mom mišljenju, potpunije razumevanje fenomena „postkomunističkog nacionalizma“ od Hrohovo poređenje starih i novih nacionalnih pokreta u kome se „komunizam“ tretira kao „prazno vreme“ ili „cezura“ u procesu izgradnje nacija. Prihvatajući Hrohov model faznog razvoja nacionalnih pokreta i prateći proces formiranja nacija kao „proces dugog trajanja“, možemo se približiti razumevanju „jedne od najvećih ironija XX veka“ – činjenice da je „upravo komunizam, iako principijelni oponent nacionalizma, bio osnažen svojim savezima sa nacionalizmom i odgovoran za stvaranje uslova za razvoj nacija u Drugom i Trećem svetu“ (Suny, 1993: 19).

---

⁴² Videti: Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.

Bibliografija

- Bakić-Hayden, Milica. (2006), *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić
- Gellner, Ernest. (1996), 'The Coming of Nationalism and its Interpretation: The Myths of Nation and Class', in G. Balakrishnan (ed.) *Mapping the Nation*, London: Verso, pp. 98-145.
- Gross, Mirjana. (1981), „On the Integration of the Croatian Nation: A Case Study in Nation Building“, *East European Quarterly*, Vol. XV, No. 2, pp. 209-225.
- Haselsteiner, Horst. (1997), *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb: Naprijed (prev. sa nemačkog).
- Hobsbaum, Erik. (1996), *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd: Filip Višnjić (prev. sa engleskog)
- Hroch, M. (1996), „Nationalism and national movements: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe“, *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 1, pp. 35-44.
- Hroch, Miroslav. (1985), *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge: Cambridge University Press
- Hroch, Miroslav. (1990), „How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism?“, *East European Politics and Society*, Vol. 4, No. 1 (Winter), University of California Press, pp. 101-115.
- Hroch, Miroslav. (1993), „From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe“, in: Gopal Balakrishnan, *Mapping the Nation*, 1996, London: Verso, pp. 78-97.
- Hroch, Miroslav. (1995), „National Self-Determination from a Historical Perspective“, in: Sukumar Periwal (ed), *Notions of Nationalism*, Budapest: CEU Press, pp. 65-82.
- Hroch, Miroslav. (1998), „Real and Constructed: The Nature of the Nation“, in: John A. Hall (ed), *The State of the Nation, Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 91-106.
- Hroch, Miroslav. (2000), „An Orientation in Typology“, *Ab Imperio*, No. 2, Kazan (internet document: www.abimperio.net)
- Hroch, Miroslav. (2004), „Nationalism, Historical Aspects of: The West“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Science, pp. 10335-10363.

- Hroch, Miroslav. (2004a), „From Ethnic Group toward the Modern Nation: The Czech Case“, *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1-2, pp. 95-107.
- Hroch, Miroslav. (2004b), „The Nation-forming Process in the Ottoman and Habsburg Empires“, internet dokument: http://cf.hum.uva.nl/natlern/balkan/athens_hroch.html
- Kissane, Bill. „Book Review of *Social Preconditions of National Revival in Europe*“, *Nations and Nationalism*, Vol. VII, No. 4, pp. 542-543.
- Kitromilides, Paschalis. (1989), „'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans“, *European History Quarterly*, Vol. 9, No. 2, London, pp. 149-192.
- Martin, Terry. (2001), „Affirmative Action Empire“ in: *A State of Nations*, (Ronald Suny and Terry Martin, eds.), Oxford: Oxford University Press, pp. 67-90.
- Özkirimli, Umut. (2000), *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, New York: Palgrave Publishers.
- Rupnik, Jacques. (1994), „Europe's New Frontiers: Remapping Europe“, *Daedalus*. Vol.123, No. 3.
- Slezkine, Yuri. (1994), „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2, pp. 414-452.
- Suny, Ronald, Geregor. (1993), *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press.
- Todorova, Marija. (1993), „Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe“, *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 1, pp. 135-154.
- Walicki, Andrzej. (1997), „Intellectual Elites and the Vicissitudes of (Imagined Nation) in Poland“, *East European Politics and Societies*, Vol. 11, No. 3, pp. 227-253.

Milan Subotić

SMALL NATIONS: HROCH'S TYPOLOGY
OF NATIONAL MOVEMENTS

Summary

The paper is an interpretation of the theory of national movements of «small nations» formulated by the Czech historian Miroslav Hroch in his book *Social Preconditions of National Revival in Europe* and later writings. In his interest for Hroch's typology of national movements the author was motivated by the idea to explore its applicability in understanding the process of emergence of Serbian and other South Slavic (Balkan) nations. Since Hroch's writings are virtually unknown in domestic academic literature, in the first part of the paper the basic theoretical assumptions and the results of his comparative study of emergence, developmental dynamics and structure of "national revivals" of non-dominant ethnic groups or European "small nations" are presented. Next, in the second part of the paper Hroch's typology of national movements is described in more detail, with special attention paid to his characterization of the "insurgent" or "Balkan" type of these movements. The closing part of the paper is devoted to Hroch's comparison of old and new (postcommunist) national movements, where the use of Hroch's historical approach in understanding the phenomenon of "postcommunist nationalism" is exposed to critical consideration.

Key words: nation, national movements, typology, history, theory of nationalism.